

Науково-дослідний центр "Часи козацькі"
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
Історико-культурна асоціація "Україна—Туреччина"
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Національна історична бібліотека України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Присвячується світлій пам'яті
Д. Я. Телегіна

Випуск 25

Київ - 2016

Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПГК
(протокол № 5 від 7 червня 2016 р.)

Редакційна колегія:
Титова О. М. (відповідальний редактор)
Біляєва С. О., Виноградська Л. І., Івакін Г. Ю.,
Константинов В. О., Сенченко Н. М., Супруненко О. Б.,
Терпиловський Р. В., Франчук В. Ю.

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,
тел.Уф.: (044)280-64-69; e-mail: m-center@ukr.net

Видання зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації -
серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

Титова Олена (Київ)	
Чверть століття зібрань однодумців — козакознавців	11
Горькова Анастасія (Київ)	
Результати проведення XXV Міжнародної науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»	13

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Власов Олег (Запоріжжя)	
Острів Байди (Канцерівський) за джерелами XVI - XX ст.	18
Брель Ольга, Харченко Людмила (Чигирин)	
Гетьманський двір у Чигирині за картографічними матеріалами XVII ст.	29
Войтюк Олексій (Рівне)	
Нові дослідження на Полі Берестецької битви.	35
Шерстюк В'ячеслав, Яремченко Віталій (Полтава)	
Говтвянська битва 1638 р.: історико-археологічне реконструкція	38
Філімонов Дмитро (Дніпро)	
Археологічні знахідки кінця XVII - початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці	43
Нечитайло Павло (Кам'янець-Подільський),	
Виногородська Лариса (Київ)	
Підземелля XVIII століття у м. Хмільник	49
Юрченко Олександр (Переяслав-Хмельницький)	
До історичної топографії Вознесенського монастиря XVIII ст.	55
Прядко Олександр (Переяслав-Хмельницький)	
Багатошарове городище в с. Гельмязів на р. Супій.	65
Шпаковський Сергій (Хмельницький)	
Пам'яткоохоронна робота на дерев'яно-земляних укріпленнях (замчищах) XVI-XVII ст. центральної частини Хмельницької області (за результатами польових досліджень 2015 р.)	71
Осадчий Євген (Суми)	
Майданоподібна споруда з Седнівського альбому Т.Г. Шевченка.	77
Пивоваров Сергій (Київ), Калініченко Віталій,	
Льків Микола (Чернівці)	
Пряжки-пафти з Хотинської фортеці	79
Пискун Ольга (Чигирин)	
Рослинно-геометричні мотиви орнаментаци на лічних кахлях XVII - XVIII ст. із фондів НКЗ «Чигирин».	83
Грабовська Ольга (Вінниця)	
Колекція цегли з розкопок історико-архітектурного комплексу XVII-XVIII ст. «Мури».	87
Чекановський Андрій (Київ)	
Типи українських керамічних ляльок для куріння тютюну в XVII-XVIII ст.	92
Копилова Світлана (Запоріжжя)	
Скло у побуті запорозьких козаків (за даними археологічних досліджень Запорозьких Січей).	94
Починок Ельвіра (Київ)	
Залишки гути в Іванківському районі на р. Здвиж	103

До історичної топографії Вознесенського монастиря XVIII ст.

За дозволом російських царів-співправителів Івана та Петра Олексійовичів, московський патріарх Андріян у листах від 1695 р. до київського митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Івана Мазепи, висловив згоду відкрити єпископську кафедру в Переяславі, яка припинила своє існування ще у XIII ст. [8, 486-488]. У цьому ж році гетьман наказав розпочати будівництво цегляної церкви Вознесенія Господнього. Будівельні роботи велися досить інтенсивно та вже на 1700 р. нова кам'яна споруда набула закінченого вигляду і невдовзі освячена [12, 347-348]. На жаль, про те, як проходило будівництво, ми не маємо жодної інформації, хоча відомо, що на зведення і облаштування церкви Іван Мазепа виправив значну суму - понад 300 000 золотих [41, 143]. Церква задумувалася Іваном Мазепою не тільки як соборна - головна культова споруда міста, але як і резиденція переяславського єпископа, якого за жалуваною грамотою Петра I Олексійовича від 1698 р. дозволено було обирати [12, 347]. Ділянка навколо новобудованої культової споруди відводилася під новоствореній Вознесенський кафедральний монастир. У 1700 р. була заснована Переяславсько-Бориспільська єпархія, а у 1702 р. до неї вже належало кілька монастирів, серед яких знаходився й Вознесенський [15, 132].

У деяких писемних джерелах по-різному подається час будівництва цієї церковної споруди. Переважно він зводиться до 1700 р., інколи до 1695 р., рідше до 1705 р. [5, 423; 12, 348; 14, 500; 28, 60; 32, 298]. Незважаючи на такі розбіжності у датуванні, ще у другій половині XIX ст., одним із дослідників історії цієї церкви доведено їх помилковість [12, 348-349]. Сьогодні у роботах дослідників прийняті одні хронологічні межі будівництва церкви - 1695-1700 рр.

Вознесенська церква має хрещате планування, складаючись з п'яти основних зрубів, її розміри становили: довжина - 14 сажнів (29,8 м), ширина - 11 1/2 сажнів (24,5 м), висота з хрестом 20 сажнів (42,6 м), товщина стін 2% аршина (1,9 м). Вона побудована з місцевої пористої цегли жовтого та оранжевого випалу з розмірами: 25-26-28,5-29,5-30-30,3-30,5x14,5-15-15,5x4-5-5,5-5,8-6-6,3-6,4 см. Будівельний розчин сірого кольору, крім того, з домішкою піску і грудочок вапна. Товщина горизонтальних швів - 2,3 см, вертикальних - 1-1,2 см. У 2006 р. під час шурфування поруч із західною стінкою собору вдалося прослідкувати цікаві особливості будови його фундаментних конструкцій. Глибина залягання фундаменту у XVIII ст. від денної поверхні складала 1,15-1,10 м. Нижня частина фундаменту лежала на лесовому материковому шарі. Вона складалася із забутовки уламками цегли, аналогічній соборній та уламку каменю пісковика, пролих розчином вапна. Поверх цієї забутовки покладено вісім рядів цегли на будівельному розчині, котрі утворювали підмурівок на який спиралася стіни [42, 329; 43, 37, 38; 44, 46.51].

Зі східної сторони, по обидва боки граненої вівтарної апсиди приєднано два додаткові квадратні об'єми - ризницю та паламарню. Аналогічно влаштовано і навколо західного притвору, але до цих зрубів меншого розміру приєднано по одному циліндричному об'єму. Чотири стовпи розподіляють внутрішній простір храму на дев'ять, композиційно пов'язаних між собою камер.

Разом з боковими об'ємами споруда нагадує великий зруб-четверик з виступаючими гранованими краями апсиди та притворів. На центральну частину четверика насаджено гранчастий, надмірно витягнутий вгору барабан - восьмерик, увінчаний цибу-

линоподібною банею. Стики кутів граней оформлені як пілястри, оздоблені ліпним рослинним декором. Декоративним ліпленням оздоблений також і фриз підбанника. Бана у свою чергу завершується видовженим восьмигранним ліхтариком з аналогічною цибулиноподібною маківкою та хрестом. Схоже влаштовані бані можна спостерігати, наприклад, у Троїцькій церкві Чернігова (1679-1695 рр.) або у Микільській шпитальній церкві Києво-Печерської лаври (бл. 1700 р.). Бічні об'єми залишилися без куполів, тому вони завершені у вигляді невисоких чотирисхилих гостро витягнутих дашків зі шпильями. У свою чергу інші чотири виступи (апсида, притвори) закінчуються вгорі високими фронтонними щитами барокового типу, що схоже з влаштуванням таких архітектурних деталей у київській Кирилівській церкві (1748-1760 рр.) та переяславській Покровській церкві (1704-1709 рр.). На щитах зроблені отвори, закриті з внутрішнього боку дощатими дверима. Кожен увінчувався шпилем. Таке завершення фронтонів на думку деяких дослідників надавало споруді дещо світського вигляду [48, 83]. Фронтонні щити декоровані доволі скромно: отвори обрамлені пілястрами, котрі у свою чергу оздоблені ліпним рослинним орнаментом.

Біло оштукатурені стіни розділені на зовнішніх кутах пілястрами, що створює враження огранення і надає споруді стрункості. Вікна на стінах вишикувані у два рівні, загальною кількістю 34 одиниці. Проте їх кількість протягом XVIII-першої половини XX ст. могла варіюватися у ту чи іншу сторону. Особливо це стосується вікон малих розмірів. Над вікнами нижнього ряду розташовані сандрики лучкової і трикутної форми з незаповненою усередині площею. Восьмигранний барабан (підбанник) у кожному сегменті стіни має по віконному отвору. Над вікнами трикутні сандрики з розірваною вершиною. Внутрішній простір їх нічим не заповнений.

Портали північного, західного, південного входів, прикрашені різного типу фронтонними з напівколонами, біля яких інколи зустрічається ліпший рослинний орнамент із закрученими на кінцях волютами. Найближчі паралелі в обрамленні порталів спостерігаються у кам'яних спорудах другої половини XVII - початку XVIII ст. - Миколаївській церкві у Ніжині, дзвіниці Софійської церкви у Києві та Мазепиному палацу у Батурині [21, 75]. Простір навколо великих вікон і над входами був заповнений ліпним рослинним орнаментом, котрий ні у якому разі не дублюється у стрічками з волютами та зображеннями голівок ангелів. Фриз позбавлений жодних прикрас. У обрамуванні вікон і порталів бачимо схожість з Спасо-Преображенською церквою в с. Великі Сорочинці (1734-1738 рр.). Реставраційні роботи 1953-1955 та 2006 рр. змінили і дещо спростили ліпні оздоблення храму, а орнаменти над входами повністю знищили. Власне сучасні ліпні прикраси собору мають лише зовнішню схожість з ліпкою, що існувала у XVIII-першій половині XX ст.

Стіни декоровано різної конфігурації нішами - хрестоподібними (під фризом) і псевдовікноподібними (під нижнім рівнем справжніх вікон), колоноподібними та круглими. Інколи псевдовікна розміщуються по обидва боки входу. Під кожною хрестоподібною нішею дублюється рельєфний ліпний знак у вигляді трьох перехрещених відрізків - символ зірки. Влаштування таких ніш, пізніше стає традиційним і застосовується в багатьох спорудах [48,79].

За композиційними принципами, Вознесенська церква — компактне згрупування навколо високо піднятого центрального верху цілої низки інших об'єктів, що типово для ряду культових споруд того часу. У цьому прийомі простежується тісний зв'язок мурованого будівництва з народним дерев'яним зодчеством, де як правило, навколо центрального високо піднятого зрубу об'єднувалося кілька більш низьких зрубів [11,41; 36,72]. Те ж стосується і конструктивного прийому - восьмирик на четверику, типового втілення традицій дерев'яного будівництва культових споруд у мурованій архітектурі. Архітектурі

рне рішення всього об'єму споруди, гранчастість її об'ємів у поєднанні з верхньою частиною і фронтонами, однорідність рядів вікон, дублювання положення фігурних ніш та ліплення на стінах робить церкву всефасадною. М.І. Костомаров оглянувши ансамбль Вознесенського собору у 1884 р. вважав його копією київського Софійського собору з прибудовами та дзвіницею [14, 500]. Таким чином, ми у загальних рисах торкнулися особливостей архітектури собору, які більш детально розглядаються у працях Л.М. Набок і В.В. Вечерського [9, 17; 22, 87, 88].

Церква мала три престולי - головний (центральный) у пам'ять Вознесення Господнього, з правої сторони - Різдва Богородиці, з лівого - Різдва Івана Предтечі. Останнього влаштовано на честь святого фундатора церкви, але після подій 1709 р. його скасували. Тільки лише в 1851 р. відновили в ім'я св. Преподобномученика Макарія, мощі якого зберігалися тут після розформування Михайлівського гарнізонного монастиря, оскільки історична постать гетьмана не була популярною [12, 349; 14, 500]. У західній та східній частинах храму чотири додаткові об'єми утворюють по одній нижній та по три верхні камери, які мають відкриті у бік вітваря аркові отвори. Це перетворює їх на своєрідні триярусні верхні лоджії [48, 79, 83, 84]. Приміщення усередині було прикрашене ліпним орнаментом та живописом. Лівий клірос слугував місцем поховання перяславських єпископів [12, 351; 35, 43].

Серед архівних документів зберігся опис кольорового оздоблення Вознесенської церкви другої чверті XIX ст. Стіни її були побілені, дах над порталами і вітварем пофарбовано у червоне, куполи у зелене, хрест позолочений [22, 88]. Не виключено, що таке забарвлення було успадковане храмом ще з XVIII ст. Будівля нової соборної церкви стала найбільшою доміантною спорудою міста, забудованим переважно одноповерховими будинками. Всефасадність церкви, її чіткий силует, були розраховані на сприйняття з різних ракурсів, особливо з далекої відстані.

За 75 м в південному напрямку від церкви була збудована дерев'яна дзвіниця, яка вірогідно будувалася паралельно з церквою. Яким був її зовнішній вигляд, можна лише гадати, оскільки жодного зображення до нашого часу не дійшло. Під час спустошливої пожежі 1748 р. вона згоріла [3, 469, 470]. У 1770 р. коштами перяславського єпископа Іова Базилевича розпочалося будівництво нової кам'яної дзвіниці на місці попередньої [7, 691; 12, 352]. Про функціонування будь-якої дзвіниці замість спаленої, у проміжку між 1748 та 1770 рр., нічого невідомо. Швидше за все її просто не було.

Нова дзвіниця має три поверхи, завершуючись стрункою цибулиноподібною банею з продовгуватим глухим ліхтариком і цибулиноподібною маківкою з хрестом. Вона належить до типу великих дзвіниць. Верхні поверхи прикрашені на кутах пучками колон та напівколон, мають по чотири віконні отвори. Карнизи розкріповані. Нижній поверх з півночі та півдня має двоє аркового типу входів, прикрашених з боків напівколоннами та ліпними масками ангелів. Високо над дверима, ближче до другого яруса, ліпниною зображено символ - розетку з променями. З лівої сторони від неї, по діагоналі вгору відходить хрест з трьома раменами, а з правої, в аналогічному положенні - єпископський жезл. Більша частина стіни нижнього ярусу оздоблена горизонтальними канелюрами. У середині південно-західного сегменту стіни першого поверху влаштовані сходи, котрі вели нагору до дерев'яних, тепер не існуючих сходів. Довжина й ширина споруди 7 1/2 сажнів (15,75 м) висота з хрестом 23 сажнів (48,3 м). Дзвіниця зведена із місцевої оранжевої, пористої цегли, розміри якої 27х?х6,6 см. Будівельний розчин сірого кольору, крихкий, з домішкою піску і грудочок вапна Товщина його швів на сьогодні не достатньо визначена, але по деяких вимірах, вертикальні сягали 1,3 см, горизонтальні 2,2 см. За описом другої чверті XIX ст. дзвіниця мала побілені стіни, червоні між'ярусні карнизи, зелені куполи із золоченим хрестом [22, 88]. У східній стіні першого поверху влаштовані вузькі двері, ко-

трі використовувалися у подальшому, в якості входу із середини дзвіниці до Варваринської церкви, побудованої дещо пізніше. Зі спогадів І.Ф. Тимківського, котрий у 80-х рр. XVIII ст. навчався в переяславській семінарі; на дзвіниці розміщувався годинник з боєм [45, 18].

Будівництво дзвіниці було завершено 1776 р. [34, 4; 12, 352]. Кидається у вічі конструктивна ідентичність бань Вознесенської церкви та її дзвіниці, хоча й відчувається, все ж таки, різниця у розмірах. Будівничим дзвіниці вдалося згладити певну відірваність обох будівель у часі і це тільки позитивно позначилося на гармонійному співіснуванні двох різночасових об'єктів. Так деякими дослідниками переяславської архітектури висловлено думку, що в загальних обрисах дзвіниці вже відчувається вплив російського класицизму [11, 47; 27, 73; 36, 74]. Однак слід не погодитися з такими висновками, а швидше визнати слушним твердження Л.М. Набок та В.В. Вечерського, які наголошують про бароковий стиль будівництва споруди [9, 17; 22, 89; 24, 99]. Адже такі архітектурні елементи, як розкріповані карнизи, колони, напівколони, ліпні орнаменти притаманні саме бароковому архітектурному стилю [10, 45]. Крім того, збудовані в бароковому стилі Велика дзвіниця (1731 -1745 рр.) і дзвіниця на Дальніх печерах (1754-1761 рр.) Києво-Печерської Лаври, дзвіниця церкви Різдва Богородиці в Козельці (1766-1770 рр.) та дзвіниця Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові (1771—1775 рр.), мають схожий зовнішній вигляд з дзвіницею Вознесенської церкви.

За 52 м на північний захід від Вознесенської церкви збудована цегляна капличка, яка зовні схожа на альтанку. Будівля чотирикутна у плані — 5,0х5,0 м, з трьома арочними входами 2,0х2,0 м [42, 330; 43, 38]. Дах мав пірамідальну форму, котра завершувалася цибулиноподібною маківкою з довгим шпилем і прапорцем на кінці. Сьогодні від каплички збереглися лише стіни на висоту до 2,5 м, а сама вона перебуває у занедбаному і напівзруйнованому стані, тому про минулий зовнішній вигляд можна судити лише з малюнка Т.Г. Шевченка 1845 р., де зображено споруди Вознесенського монастиря у Переяславі. Власне капличка будувалася в якості накриття входу до підземелля, яке протягом XVIII-XX ст. використовувалося під погріб. Підземелля являє собою склепінчастий коридор з двома невеликими прямокутними нішами та двома прямокутними кімнатами на кінці. Кожна кімната у південній стінці мала по вузькому вентиляційному каналу. Загальна довжина підземної споруди 24,3 м. Вона лінійно спланована і зорієнтована по осі захід-схід. У другій половині XX ст. східну стінку останньої кімнати зруйнували влаштуванням нового входу. На даний час підземелля перебуває у напівзруйнованому стані.

Обстеження цегли з каплички і підземелля дозволяє говорити про їх повну ідентичність. Цегла червоного, оранжевого та жовтого випалу, пориста, з домішкою товченої мушлі, інколи зустрічаються вclusions жовтого шамоту. Пористість пов'язана з рослинами, котрі додавалися з іншими домішками у глиняне тісто перед формуванням цегли і під час її випалу вигорали, залишаючи каверни. Розміри цегли з каплички і підземелля складають: 25-27,5-28-29-30-35х14-14,5-15-15,6-15,7-15,8-16-16,2-16,5-16,6х5-5,2-5,3-5,5-5,6-5,7-5,8-6-6,4-7 см. Будівельний розчин також тотожний. Він сірого кольору, крихкий, з домішкою піску, грудочок вапна, іноді зустрічається товчена цегла та шматочки гутного зеленого скла. Товщина горизонтальних швів розчину коливається від 1,5 до 2,3 см, вертикальних - переважно від 0,6 до 1-1, 2-1, 5—1,7 см. Зрідка потовщується до 3 см. Таким чином і капличка, і підземелля будувалися в один час, як єдиний комплекс.

На думку дослідниці переяславської архітектури Л.М. Набок, капличка була збудована в архітектурному стилі класицизму, тому відповідно датується кінцем XVIII ст. [23, 536; 24, 99]. Серединою-другою половиною XVIII ст. датує будівництво каплички дослі-

дник Вознесенського монастиря Д.А. Тетеря [42, 330]. Ми не можемо погодитися з такими версіями, посилаючись не тільки на аналіз будівельного матеріалу та характер мурування, який аналогічний Вознесенській церкві, але й на зображення каплички поблизу вказаної церкви на плані Переяслава 1740 р. виготовленого інженер-майором Д. де Боскетом (Рис. 1. а) [17, 31]. На наш погляд, капличка з підземеллям могла бути збудована на кілька років пізніше після спорудження соборної Вознесенської церкви.

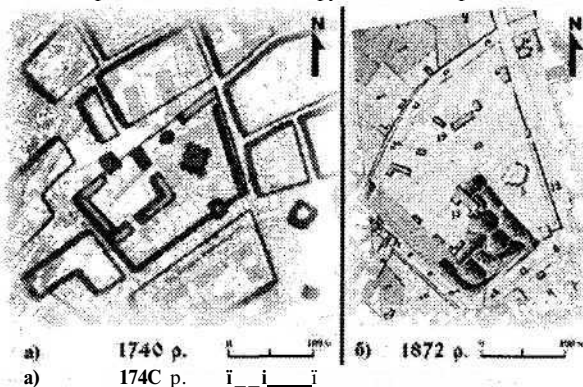

Рис. 1. Подвір'я Вознесенського монастиря

за планами 1740 та 1872 рр. накладене на сучасну топооснову

За рішенням російської імператриці Анни Іоанівни у 1734 р. Св. Синодом видало наказ про відкриття навчальних закладів у тих єпархіях, де їх до того часу ще не було і щороку звітуватися Синоду про їхній стан. Переяславський єпископ Арсеній Берло приступив до виконання завдання [16, 424]. На прохання Арсенія, архімандрит Києво-Печерської лаври Іларіон Негребельський подарував чотири хати, які належали в минулому родині Томар і знаходилися на Задвогмостянському форштаді [6, 43; 16, 425; 35, 71]. У липні 1738 р. хати були перевезеш 50 підводами і розпочато будівництво семінарії. У вересні того ж року, будівля вже була готова, залишалося тільки «.....звнутрь вычистить, землею насыпать и округь, стѣны и зверху стели глиною помазывать, да и прочее, что потреба укажетъ, опрятать надлежитъ» [16, 426]. Судячи з усього семінарія нагадувала звичайну хату, але значно більших розмірів і могла мати кілька кімнат. У жовтні 1738 р. розпочалося перше навчання [35, 71]. У документах XVIII ст. семінарія також називалася «колегіумом», «латинською школою», «слов'яно-латинським училищем», «Берліанською колегією» [16, 429; 36, 66].

Широкомасштабна пожежа Переяслава 1748 р. повністю знищила навчальний заклад і єпископу Никодиму Срібницькому потрібно було термшово знайти нові приміщення до початку навчального 1748-1749 року. Та не всі будинки в Переяславі згоріли. Поблизу монастиря знаходилося пусте подвір'я Семена Мировича, яке після конфіскації 1718 р. належало покійній генеральші Кантакузіні [1, 25; 35, 71]. Джерела дають суперечливу інформацію щодо кількості хат на подвір'ї. В. Пархоменко зазначає про один будинок, а А. Андрієвський - про кілька «описных деревянных строений» [3, 473; 35, 75]. На прохання Никодима будинки були надані у тимчасове користування «переяславской катедрѣ, доколѣ та катедрѣ кь строению вновь соберется», дозволом Сенату та Св. Синоду, хоча й заднім числом. І хоч будинок чи будинки підходили, щоб у них «для ученія собиратись безъ угнѣсненій», тільки його або їх попередньо довелося відремонтувати, а двір обнести парканом [3, 473; 35, 75].

Наступник єпископа Никодима Срібницького єпископ Іоанн Козлович власним коштом розпочав будівництво нового цегляного будинку семінарії [12, 366; 35, 76]. Будівельні роботи тривали від 1753 по 1757 рр. Однією з причин будівництва семінарії

Вважається, що капличка була входом до системи підземних ходів, якими окрім Вознесенської церкви та дзвіниці були зв'язані культові і військові об'єкти міста [11, 48; 25, 271; 36, 73; 43, 39, 40; 46, 82]. Однак жодного достовірного факту про це, ми поки що не маємо. Тому, яким було призначення підземного приміщення у ХУІІІ ст., окрім господарського, залишається незрозумілим.

НА. Левиними вважав збільшення чисельності учнів [16, 429]. Це цілком слушно, оскільки упродовж усього існування семінарії, як навчального закладу, кількість її учнів поступово збільшувалася. Наприклад, протягом навчального 1738-1739 р., навчалось 110 учнів, тоді як у навчальному 1773-1774 р. їх кількість сягала 232 чоловік [18, 196, 197, 200, 201, 203].

Нова семінарія знаходилася поруч з головними (східними) монастирськими воротами, за 43 м на північний схід від Вознесенської церкви і за 71 м на схід від каплички. Вона, як і її попередниця виконувала роль своєрідної огорожі монастирського об'єкта, розміщуючись паралельно Київській вулиці (сучасна вул. Сковороди). Положення її не змінилося до нашого часу.

Споруда семінарії збудована за принципом лінійної камерної побудови. Вона одноповерхова, має доволі просте планування — витягнутий прямокутник розділений на сім секцій (4 класи і 3 сіней) і нагадує скоріше келії або будівлю сотенно-полкової чи магістратської установи [47, 103]. Довжина її 47 м, ширина 8,6 м, висота стін 4 м, товщина стін 1,2 м. Головна фасадна (західна) сторона повернута у середину монастирського подвір'я. Портали входів розміщені із західної сторони, двоє по краях, а третій по центру будинку. Сходи, що збереглися у товщі східної стінки центральних сіней, вели до горища, накритого з часу побудови дерев'яним дахом, який у 1783 р. замінили покриттям листовим залізом [35, 82]. З фасадного боку будівля має десять аркових віконних отворів, двоє з яких розташовані обабіч центрального входу, заглиблені і мають малі розміри. Східна частина має чотири аркові вікна. Білі, оштукатурені стіни фасаду, ритмічно розділені пілястрами. За вказівкою єпископа Іларіона Кондратковського у 1783 р. до правого і лівого боків семінарії прибудовують ще по одній класній кімнаті [35, 82]. Проте через низьку якість цегли кімнати виявилися недоговірними і були розібрані у 1868 р. [12, 366].

Портали бокових входів і великі вікна фасаду прикрашені ліпним декором. Особливо цікаві орнаменти входів, які включають витончені рельєфні композиції: картуш з монограмою єпископа Іоанна Козловича та єпископськими атрибутами в оточенні рослинного орнаменту, над південним входом і зображення емблеми семінарії - безформна маса хаосу, оточена язиками полум'я, над якими літає голуб - символ Духа Божого, який освячує процес навчання, також оточеного рослинним орнаментом, над північним входом. Фриз декоровано ліпним рослинним орнаментом, малюнок якого перегукується з таким же оздобленням фризу дзвіниці XVIII ст. Михайлівської церкви Верхнього міста [26, 58]. І хоч на перший погляд ліплення видається автентичним, все ж при детальному огляді цього однозначно стверджувати ніяк не можна. У 1953 р. (до реставрації 1959 р.) архітектором Д.Н. Яблонським були замальовані вище вказані ліпні орнаменти, які при порівнянні відрізнялися від сучасних. Схожість проглядається лише у загальних рисах. Сучасні ліпні фігури фризу та вказаних порталів відрізняються спрощеною деталізацією, більшість дрібних деталей виявилися переробленими або відсутніми.

Цегла із семінарії оранжева, пориста, без видимих домішок, розмірами 26-26,3-28,2-28,7-29-29,5х15-15,5-16,5х4,5-4,7-4,8-5-5,1-5,5-5,7-6,5 см. Будівельний розчин сірий, крихкий з включенням дрібних грудочок вапна та піску. Товщина вертикальних швів розчину коливається від 1-1,5 до 2-2,5 см, горизонтальних - від 1,1-1,3-1,8 до 2-2,4-2,7 см. Під час внутрішніх ремонтних робіт у січні 2007 р., під підлогою середніх сіней випадково була виявлена заповнена ґрунтом з будівельним сміттям підвальна кімната із склепінчастою стелею. Розміри кімнати: 5,0х4,25х1,45 м. Цегла і будівельний розчин виявилися ідентичними цеглі і розчину з семінарії. На стінах залишилися залишки побілки. Під час вказаних ремонтних робіт з лівого боку тих же середніх сіней, була виявлена опалювальна піч, складена із мініатюрної світло-рожевої цегли розмірами — 14,3х7,3х3,0 см. Така ж сама піч знаходилася також із правого сінечного боку. Ще по одній печі знаходилося в обох крайніх сінях.

З часу свого існування переяславська семінарія надавала неповну освіту, і учні, закінчивши цей заклад, продовжували навчання у навчальних закладах інших міст. Тільки відкриття в 1773 р. класу богослов'я, дозволило одержувати повну освіту [18, 203]. Семінарія, втративши значною мірою загальноосвітній характер, набула нового призначення — підготовки духовенства. Це продовжувалося недовго. Разом з ліквідацією у 1785 р. Переяславсько-Бориспільської єпархії богословський і філософський класи закривають, і семінарія підпорядковується Київській академії [18, 205]. Та в 1799 р. знову відкривають філософський клас, а згодом, у 1800 р. - богословський [18, 205; 36, 68]. У 1861—1862 рр. семінарію переводять до Полтави, а на її місці влаштовують повітове духовне училище [12, 366].

Традиційно вважається, що у кам'яній будівлі семінарії проводив викладацьку діяльність великий український філософ Г.С. Сковорода [19, 58; 20, 289; 39, 101; 46, 81]. Тому з 1972 р. у колишній семінарії відкрито «Меморіальний музей Г.С. Сковороди» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Проте відомо, що Г.С. Сковорода прибув до Переяслава у жовтні 1750 р. У цей час будівництво колегії навіть не розпочиналося і викладання в її стінах було просто неможливим. Швидше за все він навчав учнів у найманих монастирських будівлях, що уціліли після пожежі 1748 р. А вже в 1751 р. він, не порозумівшись з адміністрацією монастиря, залишає його стіни. Отже, Григорій Савович не міг ні бачити семінарію, ні викладати у ній.

До східної сторони дзвіниці стараннями єпископа Іларіона Кондратковського була прибудована цегляна церква в ім'я Святої Великомучениці Варвари [7, 691; 12, 352,353]. Дата будівництва- 1782 р. змушує вбачити лише час закінчення церкви [7, 691; 12, 352; 28,60]. Важко повірити в те, що цегляну споруду змогли побудувати так швидко. Довідкова література початку ХХ ст. подає й іншу дату заснування - 1780 р. [2, 9; 30, 365; 31, 386; 32, 298; 38, 303; 40, 7]. Тому не виключено, що ми маємо час початку і закінчення будівництва: 1780-1782 рр.

Церква була прямокутна в плані, довжиною 7 1/2 сажні (16 м), шириною 4 1/2 сажні (9,6 м) [12, 353]. По фасаді та на торцях її прикрашали напівколони. Вікна невеликі [24, 99]. У церкву можна було потрапити через двері у північно-східній стіні дзвіниці, можливо спеціально для цього влаштованих. Після закінчення у 1826 р. будівництва нового єпископського будинку, при якому створено домову церкву Різдва Івана Предтечі, Варваринську церкву у тому ж році скасовують, а всі її речі переносять до новоствореної [7, 691]. У подальшому приміщення використовувалося під консисторський архів, згодом перетворене у комору повітового казначейства, потім віддавалася у найм різним особам для зберігання товарів та інших речей [7, 691; 12, 365]. На короткий час у ній відновлюється релігійне служіння. Під час Другої Світової війни церква значно постраждала, чезр що у 1947 р. була розібрана [22, 92]. Її місце розташування й тепер можна визначити по залишках цегляних стін, що проглядаються в ґрунті.

Як видно з плану Переяслава 1740 р., монастир розміщувався північніше тогочасного міського центру - ринкової площі з невеликим відхиленням від неї у східний бік. Монастирське обійстя мало значно меншу площу у порівнянні з 80-90-ми рр. ХVІІІ ст. і в плані воно нагадувало прямокутник, котрий зі сходу обмежувала одна з головних транспортних магістралей — Київська вулиця (сучасна вул. Г. Сковороди), що йшла від Київської брами у глибоке місто, до Київського равеліну та цитадельних Пречистинських воріт. З південного та південного заходу подвір'я обмежувала вулиця Велика Покровська (відрізок сучасної вул. Б.Хмельницького), що вела від Лютиської брами та Покровської церкви, а з заходу та півночі ще одна вулиця (сегмент сучасної вул. Московської) та провулок. Останній зник, коли монастирське подвір'я продовжувало розширятися. Навіть тепер відрізки сучасних вул. Г. Сковороди, Б. Хмельницького та Московської, окреслюють давню - східну, південну і південно-західну частину подвір'я, яка за всі роки існування монастиря не зазнавала суттєвих територіальних коливань. Територія монастиря була ото-

чена дерев'яним парканом з двома воротами - головними, східними, для в'їзду у монастир і до церкви та західними, для виїзду на територію міста [12, 363]. Іноді роль огорожі виконували монастирські дерев'яні будівлі, розкидані по периметру ділянки. Швидше за все архієрейський двір займав північно-західний кут подвір'я, утворюючи прямокутних обрисів внутрішній дворик з дзвіницею та двома внутрішніми проїздами - південним і східним. Східніше розмішувалася капличка та Вознесенська церква. Північно-східний та увесь східний край подвір'я був також забудований іншими монастирськими спорудами, серед яких була й перша семінарія, котра ймовірно розмішувалася перпендикулярно до Київської вулиці. Південна частина, окрім південно-східного сектору, де розмішувалася квадратна у плані дерев'яна дзвіниця не була забудована (Рис. 1. а). Напевно там був розбитий садок із грядками лікарських та прямих рослин, який згадується у останній чверті XVIII ст. [45, 19].

Значної шкоди монастирю нанесла велика пожежа у Нижньому місті 1748 р. Повністю згоріли дзвіниця, про що вже зазначалося, в'їздні ворота з надбрамною дзвіницею, архієрейський двір і келії монахів, палата над трапезною «со всею монастирскою в ней поклажею», «училищныя школы» - будинок семінарії [3, 469-470; 35, 24, 75]. Дісталось від стихії і кафедральній церкві — вогонь пошкодив верхню частину будівлі [3, 469; 35, 24]. Тимчасово, до 1753 р., резиденція переяславських єпископів розмішувалась в с Андруші (затоплене Канівським водосховищем), де існувала монастирська садиба [12, 367].

Відновлення втрачених будівель розпочалося стараннями переяславського єпископа Никодима Срібницького, хоча й повільно. Наприклад, у «Доношений в Св. Синод Переяславской консистории о кончине и погребении еп. Никодима» 1751 р. зазначається, «...что каменная большая церковь после пожежи дѣлается а въ ней імѣющійся склепъ грузом всема завалень, в трапезной же церкви еженное служение...» [35, XX]. У 1753 р. на місці знищеного вогнем архієрейського двору відбудовується новий дерев'яний єпископський п'ятикімнатний будинок. Дві кімнати пізніше, в 1797 р., перетворено у домову церкву Різдва Івана Предтечі У подальшому цей будинок за наказом єпископа переяславського Сильвестра Лебединського в 1800 р. перевезли до монастирської садиби в с Андруші (тепер затоплене Канівським водосховищем) і до кінця першої чверті XIX ст. його повністю розібрали для різних господарських потреб [12, 363, 364]. Навіть у 1764 р. Вознесенській монастир ще не мав трапезної, дзвіниці та паркану [33, 411]. У 1771 р. було закінчене будівництво «ризниці пономарной», а в 1774 р., коли ще велось спорудження цегляної дзвіниці, монастирем у Москві придбано два дзвони - перший вагою у 83 пуди (1 т 357 кг), другий у 50 пудів (818 кг) [34, 4]. Видається досить дивним, що ці дзвони не згадуються у переліку майна другої половини ХХ ст., замість них фігурують інші два. Перший - 333 пудовий (5 т 447 кг), відлитий у 1744 р., імовірно належав котрійсь із дзвіниць до пожежі та другий, виготовлений у 1795 р., вагою 125 пудів і 6 фунтів (2т44кг725г)[12, 360].

Карти та плани кінця ХУІІІ-початку ХІХ ст. фіксують суттєве збільшення площі монастирського подвір'я у порівнянні з планом 1740 р. [4; 13; 28, 208; 37]. Близько 1784-1786 рр., після будівництва Варваринської церкви, монастир огорожується цегляною стіною [12, 353]. У «Географічному описі Києва та Київського намісництва 1775-1786 рр.» зазначено, що «...ныне вкругъ всего монастыря ограда доделывается», тоді як «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років» вказує тільки на «...монастырь мужескій второкласный Вознесенскій, обнесенный каменною оградой» [28, 60; 29, 42]. Тобто будівництво завершилося десь до кінця 80-х рр. ХІІІІ ст. Розширення монастирського подвір'я відбувалося у північному (до валу Нижнього міста) напрямку. Площа Вознесенського монастиря перетворилася у великий п'ятикутник, який виділявся серед малих квартальних ділянок Переяслава Північна та східна частини монастиря залишалися забудованими, а ділянка на південь-південний захід від єпископсь-

кого двору продовжувала бути засадженою садом. Територія подвір'я обмежувалася з трьох сторін вулицями — сучасними Г. Сковороди (схід), Б. Хмельницького (південь), Т. Шевченка (північ, північний захід). Західна сторона обмежувалася городніми ділянками та невеликим відрізком вулиці (вул. Московська), що простягалася від Спасо-Преображенської церкви до Кріпості. Такі обриси зберігаються протягом XIX ст. (план 1872 р.) (Рис. 1. б) і до першої чверті XX ст. У XIX ст. монастирське подвір'я мало площу біля 3,9 га, але навряд чи воно було іншим у 80-90-х рр. XVIII ст.

/Висота цегляної стіни у другій половині XIX ст. коливалася від 114 до 2 сажнів (3,2-4,27 м) товщина дорівнювала 2 1/2 аршина (1,8 м) [12, 353]. Судячи з пізніших згадок та фотографій початку XX ст. вона була побілена [14, 506]. До нашого часу зберігся північний та північно-східний кут стіни на розі сучасних вул. Т. Шевченка і Г.Сковороди у занедбаному і поруйнованому стані Відрізок по вул. Т. Шевченка має висоту - від 2,70 м до 2,87 м, довжину - 22,09 м і товщина - 1,15 м. Цегла місцева, оранжева, пориста, інколи із сірими включеннями у глиняному тісті. Розміри цегли: 25-30-32-33,2-33,3-33,5-35,5x15,5-16-16,3-16,5-17x4,5-4,7-4,9-5-5,2-5,3-5,5 см. Будівельний розчин сірого кольору, крихкий, з домішкою дрібних грудочок вапна. Товщина швів розчину: вертикальних - коливається від 1,2-1,3-1,5 до 1,7-1,8-2-2,7-3-3,3-3,4-3,5-3,8-4 см, інколи вони зовсім відсутні; горизонтальних - коливається від 2-2,5-3 до 3,5-3,8-4-4,5-4,6-4,8-5 см. Відрізок по вул. Г. Сковороди має висоту - 2,46 м, довжину - 35,50 м. Розміри цегли: 32-34-34,6x15,5-16-16,5-17x4,5-5-5,1-5,2-5,4-5,5 см. Товщина швів будівельного розчину: вертикальних — коливається від 1-1,4-1,5 до 1,6-2-2,5 см та горизонтальних - коливається від 2,3-2,4 до 2,5-3-3,3 см.

Монастир функціонував до початку XIX ст. Його перевели в 1816 р. до Саратова, а Вознесенська церква перетворилася на кафедральну соборну. По переміщенню єпископської кафедри до Полтави у 1847 р., Вознесенська церква разом з подвір'ям і колишніми монастирськими володіннями рахувалася у відомстві полтавського архієрейського дому, аж до ліквідації цього статусу революційними подіями 1917 р. та наступною громадянською війною.

Джерела та література

1. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. — К.: Вид. дім «Стилос», 2004. - 183 с
2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. - Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1900. - 591 с.
3. Андриевский А. Страницка из прошлого г. Переяслава // Киевская Старина - 1889. - Т. XXVI. - С. 468-490.
4. Арандаренко Н.И. Атлас карты видов к запискам о Полтавской губернии. - Полтава, 1851.
5. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии, составленные в трех частях. Полтава: В типографии Губернского Правления, 1852. - Ч. III. - 424 с.
6. Берло А. Ароений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский. Биографический очерк. - К.: Лито-ТипографияТТ. Мейнандера, 1904. - 56с.
7. Бутовский Д. Переяславская Варваринская церковь // ПЕВ. - 1874. - № 18. - Ч. неоф. - С. 690-692.
8. Величко Самійло. Літопис. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 1. - 371 с.
9. , Велчський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. — К.: Вид. дім А.С.С., 2005. — 586 с
10. Воробйова Л. Бароко // Архітектура Короткий словник-довідник. - К.: «Будівельник». - 1995. - С 45.
11. Грабовский ПА., Днестров И.А. Переяслав-Хмельницкий. Архитектурно-исторический очерк. - К.: Изд. АА Украинской ССР, 1954. - 80 с.

12. Житель города Переяслава. Вознесенская церковь в городе Переяславе // ПЕВ. - 1868. - № 21. - Ч. неоф. - С. 347-392.
13. Книга чертежей и рисунков (планы городов) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб.: в типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1839. - IV с.: 415 илл.
14. Костомаров Н.И. Поездка в Переяслав. // Исторический вестник. - 1885. - год шестой. - С. 489-508.
15. Ластовський В. Монастирі Переяславсько-Бориспільської єпархії у XVIII ст. // Переяславська земля і духовний світ людини. - К.-Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. - С 132-135.
16. Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // Киевская Старина - 1889. - Т. 24. - № 2. - С. 424-444.
17. Ленченко В. О. Переяслав у картографії та описах XVII-XVIII століть // Вісник геодезії та картографії. - 2014. - № 6 (93). - С 28-33.
18. Лоха В. Викладацько-учнівський склад Переяславської семінарії 1738-1785 рр. // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, - 2003. — Вип. 14. - С. 195-206.
19. Лоха В. Духовенство, церкви та колегійум міста Переяслава середини XVII-XIX ст. - К.: Міленіум, 2006. - 89 с
20. Малахов Д.В., Дерлеменко Є.А. По історичних містах Київської Русі: фотопутівник. - К.: Мистецтво, 1990. - 311 с, іл.
21. Мезенцев В. І. Декор Мазепиного палацу в Батурині: італійське та українське бароко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. - Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. - С 72-82.
22. Набок Л. М., Колибенко О.В. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. - К.: Типографія від «А» до «Я», 2007. - 176 с
23. Набок Л.М. Історико-архітектурна спадщина Переяслава як передумова для розвитку туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. — К.: ЧП Кармаліта, 1999. - Вип. 2. - С 533-539.
24. Набок Л.М. Особливості архітектури Переяславщини // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). - Переяслав-Хмельницький, 1994. - Ч. 1 - С. 94-102.
25. Набок Л.М. Переяславська фортеця. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 2004. - Вип. 13. - С 267-273.
26. Набок Л.М., Юрченко О.В. Церковне будівництво Переяслава за Гетьманських часів // Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII-початку XVIII століття. - Ніжин: Вид. «Аспект-Поліграф», 2006. - С 136-141.
27. Нікітіна В.В. Культура і освіта Переяславщини XVII-XVIII ст.// Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). - Переяслав-Хмельницький, 1994.-Ч. 1.-С. 71-75.
28. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1989.—390 с
29. Описи Лівобережної України кінця XVIII-початку XIX ст. - К.: Наукова думка, 1997. - 325 с.
30. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. - Полтава: Электрическая типо-литография Губернского Правления, 1913. - 446 с.
31. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. - Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1913. - 629 с.
32. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. - Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1916. — 429 с.
33. Пархоменко В. Гервасий Линцевский (материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.)// Киевская Старина - 1904.- Т. 87.- № 12 - С.408-433.

34. Пархоменко В. К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (Доходы и расходы кафедры переяславской в 1771-1776 гг.) // Киевская Старина. - 1905. - Т. 91. - № 10. - С. 1-5.
35. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. — Полтава, 1908. - 98 с, 1-XXXII.
36. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. / під. ред. Апанович О.М. - К.: Вид. АН Української РСР, 1954. - 120 с
37. План г. Переяслава 1775-1790 г. //ЦЦАУ. -Ф.221, оп.1, №261, л.1.
38. Полтавский календарь на 1909 год. - Полтава: Типо-линография Губернского Правления, 1909. - 505 с.
39. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. - К.: Наукова думка, 1983. - 256 с.
40. Справочная книга по Полтавской губернии на 1906 год. - Полтава: Типо-линография Губернского Правления, 1906. -427 с.
41. Ступак Ф.Я. Добродієння діяльність гетьмана І. Мазепи // УЖ. - 2005. — № 1. - С. 138-148.
42. Тетеря Д.А. Деякі підсумки та перспективи археологічних досліджень 2003-2008 рр. на території Вознесенського монастиря у Переяславі // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». - Переяслав-Хмельницький, 2015. - Вип. 9(11).-С. 326-342.
43. Тетеря Д.А. Історико-археологічні дослідження на території Вознесенського монастиря у Переяславі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. - Вип. 16. - С. 34—41.
44. Тетеря Д.А. Монастирі Переяслава XVIII ст. в контексті археологічних досліджень // Храми Переяславщини: історія, традиції. Сучасність; стан збереження пам'яток. - Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук СВ., 2006. - С. 42-51.
45. Тимковский И.Ф. Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин. - 1852. - Т. 5. - № 17 - С. 1-27, I-II.
46. Трофіменко Т.В. Храмы Переяслава часів Гетьманщини. //Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. - К, 1993. - Вип. 2. - С 79-83.
47. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - К.: Стройиздат, 1967.-235 с.
48. Цапенко М.П., Юрченко П.Г. Мурована архітектура // Історія українського мистецтва. Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. - К., 1968. - Т. 3. - С 70-125.

ОлександрПрядко(Переяслав-Хмельницький),
завідувач НДС Археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав»

Багатошарове городище в с. Гельмяїв на р. Супії

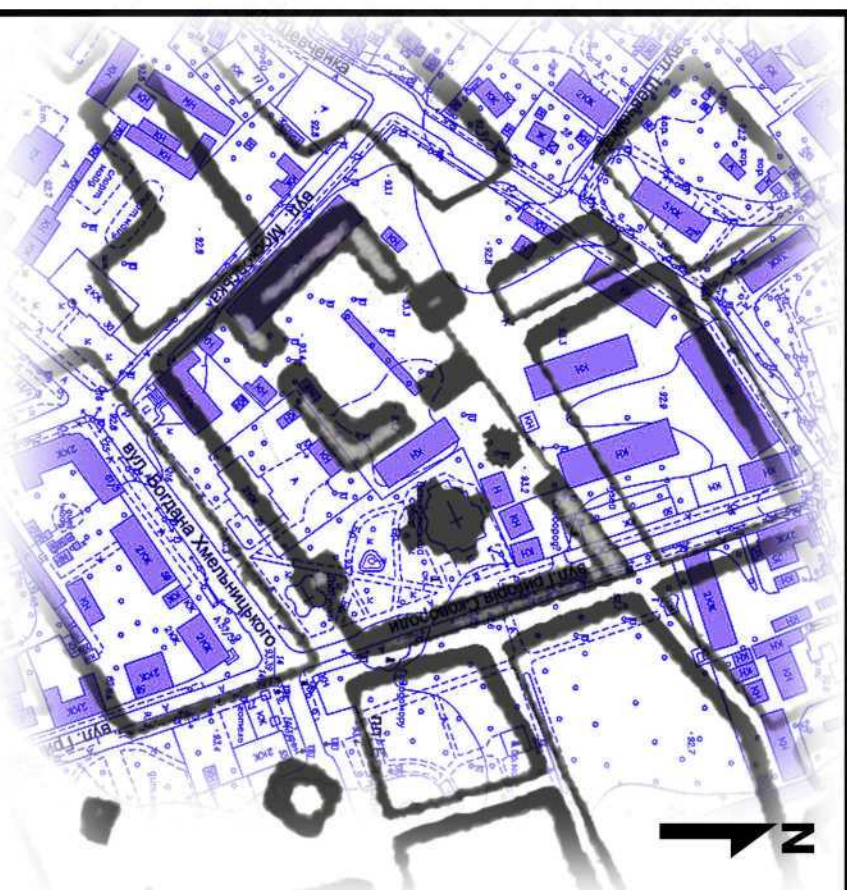
Вивчення фортець козацької доби сучасної території Лівобережжя Черкаської області носило епізодичний характер. Основна увага приділялася, передусім, городищам скіфського чи давньоруського часу. Недостатня кількість писемних джерел зумовили пріоритети у дослідженнях саме цих періодів.

Значний внесок у вивчення межиріччя Сули і Супою на початку ХХ ст. зроблено В.Г. Ляскоронським, який один із перших склав плани багатьох городищ, фортець та майданів цього мікрорегіону. Дослідником картографовано значну кількість земляних укріплень, які й до сьогодні відомі лише за його планами [13,1-82].

Дослідження вищезазначеної території було результатом діяльності протягом столітнього періоду кількох поколінь археологів, науковців, краєзнавців: Л.В. Пада-

а) 1740 р.

0 100 М

б) 1872 р.

0 100 М

